

МАРА БРАНКОВИЋ И МОНУМЕНТАЛНО СЛИКАРСТВО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 15. ВЕКА

Од како је Светозар Радојчић написао своју важну студију о једној групи споменика друге половине 15. века у југоисточним областима Балкана и неодређено повезао њихов настанак са активношћу госпође царице Маре Бранковић, прошло је више од пола века.¹ Снажан утицај ове госпође на многе активности политичке, црквене, економске и културне природе наводи на потрагу за једним таквим пољем утицаја у подручју ликовне уметности. Ова помисао се сада узима у испитивање уз помоћ писаних извора о Мари Бранковић.

Споменици које је С. Радојчић међусобно повезао и уз оgradu приписао делатности Маре Бранковић су св. Никита у Скопској Црној Гори, 1483/4, Манастир Преображење у Тесалији 1485, св. Никола у Костуру монахиње Јевпраксије 1486, Поганово 1499, Трескавац са краја 15. века, св. Никола Болнички у Охриду са краја 15. века. У питању су споменици сликарства који се територијално само условно могу посматрати као суседство области у којој је живела Мара Бранковић, а који су настали у доба последње деценије њеног живота, и после смрти 1487. године.

Нешто касније Р. Николић издваја још једну групу споменика са краја 15. века у којој види извесне заједничке особине: фреске из цркве манастира св. Прохора Пчињског из 1488/89, пећинска црква св. Николе у манастиру Горњак, крај 15. века, фреске манастира Ајдановац из 1492, Поганова из 1499, из Лапушње и из Крепичевца.²

Новије студије су сликарство једног дела ових споменика поново вредновале и определиле у кругове који су постојали у оквиру своје веома дуге традиције. То су на првом месту сликарски циклуси настали

¹ С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине 15 века*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 1, (Нови Сад 1965), 67 – 103; прештампано у: *Исти, Одабрани чланци и студије*, Београд 1982, 258-279; цитирање по старом издању.

² Р. Николић, *Животис црквице св. Николе у манастиру Горњаку*, Саопштења 9 (Београд 1970) 161-165; о јединственом иконографском мотиву, ужету којег је Христос ослободио Адама на композицији Силазак у Ад у Ајдановцу в. М. Ракоција, *Прилог проучавању иконографије цркве св. Ђорђа у Ајдановцу*, Зборник Народни музеј Ниш, 6-7, (Ниш 1991), 143-149

1. Богородица са Христом, манастир св. Прохор Пчињски, 1489/90. (у: М. Ракоција, Манастир Светог оца Прохора Пчињског, Врање 1997, 46.)

1. *The Virgin Mary Eleousa, the Monastery of St Prochorus of Pčinja, 1489/90* (in: Rakocija, M., "Manastir Svetog oca Prohora Pčinjskog", Vranje, 1997, 46)

у Охриду и Костуру.³ Такође, издвојена је једна група споменика и повезана са сликарством које је крајем 15. века изгледа настало у Кратову и касније неговано током 16. па и 17. века.⁴ То су фреске из манастира св. Прохора Пчињског, фреске из св. Николе у Горњаку, датоване око 1490. и фреске манастира Орловача у Бугарској, метоха манастира Рила из 1491. Такође, овим је монументалним сликама нађена и аналогија у сликарству минијатура. У питању је рукописно јеванђеље настало у манастиру Слепче, сада у Црквеном музеју у Софији.⁵

Везе Маре Бранковић са Кратовом и манастирима у близини нису досада биле предмет проучавања. Ипак, оне су морале постојати јер се међу кратовским преписивачима друге половине 15. века наилази на једног који је био у кругу познатих сарадника Маре Бранковић, Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика, писца и преписивача који су иза себе оставили знатно дело. Тај писар, дијак Димитрије Кратовски је 1466. написао посланицу на крају свог преписа словенског текста византијског Номоканона која је Владиславу Граматику послужила као предложак за његову посланицу Димитрију (Кантакузину) из 1469.⁶

³ Г. Суботић, *Охридска сликарска школа у XV веку*, Београд 1980.

⁴ Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем 15 века*, Лесковачки зборник 29, (Лесковац 1989), 9- 14

⁵ Исто, 9

⁶ Ј. Грковић-Мејдор (писац предговора), *Списи Димитрија Кантакузина и*

Сл. 2. Св. Јован Златоусти и св. Атанасије Велики, св. Прохор Пчињски, 1489/90. (по Г. Суботић)

Fig. 2. St John the Chrysostom and St Athanasios the Great, St Prochorus of Pčinja, 1489/90 (according to G. Subotić)

Познато је да је Мара Бранковић у Жежеву, на двору, била окружена својом властелом и монасима, а након смрти мужа и губитка посуда код ње је живела и њена сестра Кантакузина Бранковић, или Катарина Цељска како је називају западни извори.⁷ Извесно је да је неко време уз Мару живео и њен рођак, познати песник Димитрије Кантакузин, који се ту склонио вероватно после покоља новобрдских Кантакузина, 1477. Претпоставља се да је у то време Димитрије живео у Жежеву, а после Марине смрти, 1487, одлази у Месемврију где је још од раније живео огранак ове многобројне породице. У једној од цркава Месемврије се чувала, сада изгубљена икона Богородице из 1493. са именом дародавца Димитрија Кантакузина.⁸

Владислав Граматик је напустио Ново Брдо још пре Димитрија, већ 1455. Годину дана после пада Новог Брда Владислав Граматик преписује свој први зборник у Младом Нагоричину у кући извесног Николе Спанчевића. Већ 1457. се стално настањује у манастиру Матејча у Скопској Црној Гори и тамо живи до смрти 1497. године.⁹

Сарадња Владислава Граматика и Димитрија Кантакузина са Маром Бранковић позната је по књижевним саставима који описују тада значајан догађај – пренос моштију св. Јована Рилског из Трнова у манастир Рилу 1469.¹⁰ Велика активност ове двојице интелектуалаца у послу јачања култа балканског светитеља покренута је деловањем Маре Бранковић самим чином добијања дозволе за translацију 1469.¹¹ У опису преноса моштију од Трнова до Риле и Димитрије и Владислав подвлаче улогу султаније Маре у овом догађају.

⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 547-550; G. Rajagič-Bregar, *Današnja dediščina po Katarini Celjski*, Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema-nova spoznanja, Celje 1998, 409-418

⁸ Ј. Грковић-Мејдор, *Стиси*, 13-14

⁹ *Исто*, 23

¹⁰ *Исто*, 23; Р. Ћук, *Царица Мара*, Историјски часопис 25-26, (Београд 1978-79), 89

¹¹ Р. Ћук, *Царица Мара*, 89

Сл. 3. *Не дотичи ме се, св. Прохор Пчињски, 1489/90. (у: М. Ракоција, Манастир Светог оца Прохора Пчињског, Врање 1997, 43*

Fig. 3. "Do Not Touch Me", the Monastery of St Prochorus of Pčinja, 1489/90 (in: Rakocija, M., "Manastir Svetog oca Prohora Pčinjskog", Vranje, 1997, 46)

Светом пустињаку, Јовану Рилском, било је посвећен необично велики број књижевних састава. Праксом богослужења и проширеном жанровском продукцијом, култ св. Јована Рилског био је у довољној мери истакнут до почетка осамдесетих година. Ово је доба заправо омеђено са два зборника која је Владислав Граматик написао на молбу Димитрија Кантакузина.

Димитрије Кантакузин је написао Канон св. Јовану Рилском већ 1469. акростихом уклопљен у службу, у такозваном Загребачком зборнику,¹² као и једно од чак шест житија посвећених св. Јовану Рилском., у Рилском зборнику из 1479. године, настало вероватно између 1474. и 1478, можда баш у манастиру Рила.¹³ У поговору Загребачког зборника је поменута Посланица Димитрију зависна од текста дијака Димитрија из Кратова.

Пренос моштију, као очевидац је описао Владислав Граматик у спису Рилска повест која се налази у Владислављевом Рилском зборнику из 1479. написаном у манастиру Матејча у Скопској Црној Гори. У овом зборнику је и Житије св. Јована Рилског Димитрија Кантакузина као самостално дело. Рилска повест у овом рукопису представља допуну Јефтимјевог Житија св. Јована Рилског које се завршава преносом моштију овог светитеља у Трново.

Постоји мишљење да је Владислав Граматик преписао још један, што би значило пети рукопис, Шестоднев Јована Егзарха из 1474-77. године у Жејеву за који му је Мара Бранковић платила 345 динара.¹⁴ Овај Владислављев Шестоднев је преписао рилски монах Мардарије 1480. године за свој манастир помињући на крају рукописа Владислава Граматика.¹⁵

У Рилској повести у којој се прецизно описује кретање поворке из 1469. пажњу привлачи детаљ у којем се помиње место последњег пребивалишта моштију, пре стицања до Риле, Орлица метох манастира Риле. Десет година касније, овај метох добија цркву посвећену св. Петру

¹² Ј. Грковић-Мејдор, *Списи*, 14

¹³ Ј. Грковић-Мејдор, *Списи*, 14, 17

¹⁴ Р. Ћук, *Царица Мара*, 90

¹⁵ Ј. Грковић-Мејдор, *Списи*, 24-25

и Павлу, ктиторством тадашњег игумана манастира св. Јована Рилског, кира Давида.¹⁶ Крупнички епископ Јаков II је платио да се овај храм ослика 1491.¹⁷

Посао око јачања култа св. Јована Рилског је истовремено вршен када и на другим пољима Мара Бранковић делује као фактор одржања извесне кондиције у сфери политичког и црквено-политичког утицаја. Уз мито од 2 000 дуката 1475. поставља на цариградски патријаршијски престо свог штићеника који се као патријарх Рафаило одржава свега неколико месеци, као уосталом и остали кандидати који су у то нестабилно доба доспели до ове почести.¹⁸

Крај ове деценије, окончање млетачко-турског рата закључено у новосвојеном турском граду Скадру 1479. означило је и крај дипломатских услуга Маре Бранковић у области мировних посредовања између Венеције и Турске која су углавном вршена у атмосфери дубоког неповерења.

Њен се утицај у будуће особито осећа у сфери црквено-правних и политичких послова чијем опсегу нужно припадају и идеолошки. Они се несумњиво односе и на обнову светиња култова балканских пустиножитеља, како св. Јована Рилског тако св. Прохора Пчињског и св. Григорија Синајита Млађег како је то већ примећено.¹⁹ Брига Маре Бранковић о смештају моштију св. Јована Рилског у светитељев храм, окруњена је поклоном, светлим покровцем за мошти у драгоценом златовезу.²⁰ Можда је уз овај дар Мара Бранковић приложила и чудотворну икону Богородице Одигитрије са 32 претинца за честице светиња, како каже традиција у манастиру.²¹

Сл. 4. Деизис, са св. Петром и Павлом, крај 15. века, RNL. Miscel. O. I. 58 (по Л.М. Евсеева)

Fig. 4. Deesis with Saints Peter and Paul, end of the 15th century, RNL. Miscel. O. I. 58 (according to L. M. Evseeva)

¹⁶ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1970, 206

¹⁷ Г. Суботић, *Ohridska slikarska škola u XV veku*, 134, nap. 170

¹⁸ В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, Хиландарски зборник 5 (Београд 1983), 191

¹⁹ Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском*, 13-14

²⁰ Р. Ћук, *Царица Мара*, 89

²¹ Ђеромонахъ, Неофитъ Рылецъ, *Описание Болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго*, София 1879, 37 (напомена), 95

Сл. 5. Подизање часног крста, крај 15. века, RNL. Miscel. O. I. 58 (по Л.М. Евсеева)

Fig. 5. Elevation of the Holy Cross, end of the 15th century, RNL. Miscel. O. I. 58 (according to L. M. Evseeva)

једном рукописном јеванђељу, кодексу богато украшеном минијатурама јеванђелиста, раскошним орнаментом и иницијалима, пореклом из манастира Слечке које се данас чува у Црквеном музеју у Софији.²⁵ Појава овог илуминираног јеванђеља враћа нас рукописној традицији и сарадњи Владислава Граматика са Димитријем Кратовским, чији је текст из 1466. Владислав Граматик 1469. адаптирао за своју Посланицу Димитрију.

питање је одакле је Кратовска преписивачка школа која је свој врхунац досегла средином 16. века делатношћу попа Јована, налазила стваралачке подстицаје крајем 15. века.²⁶ Враћајући се кругу споменика које је издвојио у скупину Светозар Радојчић,²⁷ уочава се да су ови, настали,

²² Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском*, 11

²³ Исто, 9

²⁴ Исто, 11; Р. Николић, *Живопис црквице св. Николе у манастиру Горњаку*, 161-165

²⁵ Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском*, 12

²⁶ З. Јанц, *Преписивачка школа попа Јована из Кратова и њени одјеци у каснијем минијатурном сликарству*, Зборник Музеј примењене уметности Београд 15, (Београд 1971), 111-128

²⁷ С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине 15 века*, 67 – 103.

у назовимо га, кратовском кругу, а то су: сликарство у цркви манастира Прохора Пчињског, из 1488/89, (сл. 1-3) у метоху Риле, манастиру Орлица из 1491. и из св. Николе у манастиру Горњаку из година око 1490. друга, финија варијанта сликарства који је настало у св. Никити 1483. у пиргу Преображења 1483. и Трескавцу 1480-90. Одакле је могао да се стекне њихов заједнички предложак показује један изузетно значајан споменик, изванредно богато илустрован рукопис, настао заједничким радом грчких и грузинских сликара у манастиру Ивируну у осмој или деветој деценији 15. века.²⁸

У рукопису који се чува у Народној, некадашњој Публичној библиотеци у Ст. Петербургу, налази се огроман број минијатура – 185 вишефигуралних композиција и преко 700 појединачних фигура. Минијатуре су груписане у шест циклуса: 1. Христолошки, 2. Празнични циклус Христа и Богородице, 3. Светитељи, 4. Одабране теме и светитељи, 5. Илустровани календар, 6. Христове Параболе и Чуда. Издавач овог рукописа сматра да је у питању сликарски приручник.

Лако се раздваја учешће грчких и грузинских сликара не само различитим сигнатурама на грчком и грузијском језику него се битно разликују и руке илуминатора. Од интереса за нашу тему је мали циклус у оквиру 5. групе, појединачне представе св. Јована Претече, коњаничких представа светих Теодора, св. Ђорђе који убија аждају, представа архијереја и Деизис (сл. 4-6)²⁹ све настале или развијене радом критског сликара 15. века Ангелоса Аконтантоса. Радне скице овог сликара, цртежи, продати су Андреји Рицу 1477. у чијем су атељеу интерпертиране и нашле свој пут у сликарске атеље првенствено високо образованих средина као што је то била Света Гора³⁰ у којој је осим монаха у то време живело и мноштво великаша који су изгубили своје поседе и боравишта.

Сл. 6. Св. Јован Претеча са светитељима и пустињаџима, крај 15. века, RNL. Miscel. O. I. 58 (по Л.М. Евсеева)

Fig. 6. St John the Predecessor with Saints and Hermits, end of the 15th century, RNL. Miscel. O. I. 58 (according to L. M. Evseeva)

²⁸ Л. М. Евсеева, *Афонская книга образцов XV в.*, Москва 1998, 376

²⁹ *Исто*, 224-230

³⁰ *Исто*, 374

Споменици монументалног сликарства о којима је било речи и минијатуре овог рукописа деле исту префињену сликарску фразу која далеко одскаче од сликарства традиционалних атељеа у Охриду и Костуру које су настављале македонску традицију и у изолацији црпље мотиве са споменика који су већ постојали у њиховим срединама.³¹ Ово аристократско сликарство морало је бити у вези са наручиоцима и публиком високих критеријума и сигурног познавања уметности.

Донекле је приказана, у мери у којој то дозвољава наше познавање тадашњих прилика, блиска повезаност неколицине стваралаца у кругу Маре Бранковић. Можда ће боље познавање, пре свега бугарских извора, моћи да омогући прецизније познавање ране кратовске преписивачке и илуминаторске школе као и њену везу са монументалним споменицима. Није могуће да ће, поред толиких осветљених писаних извора, на првом месту дипломатичке грађе у којој се огледа неисцрпна енергија ове велике хришћанске добротинитељке, остати у тами њено могуће учешће у стварању сликарских дела за која се можемо надати да ће бити препозната у кругу кратовских уметника.

Branka Ivanić

MARA BRANKOVIĆ AND MONUMENTAL PAINTING OF THE SECOND HALF OF THE 15th CENTURY

The interest of this short treatise is focused on three related painting ensembles, located in the church of the Monastery of St Prochorus of Pčinja, dating from 1488/89, in the Church of Saints Peter and Paul in the Rila Metochion, in the Orlica Monastery from 1491 and in the Church of St Nicholas in the Monastery of Gornjak, from about 1490. Together with the manuscript originating from the Monastery of Slepče and kept in Sofia, this group of monuments is connected with the activities of Czarina Mara Branković in the sphere of ecclesiastical policy, especially in the translation process of the relics of St John of Rila in 1469. The Mount Athos painting manual of the Greek-Georgian origin, dated to the last two decades of the 15th century, is regarded a monument of similar, aristocratic provenance.